

Seksualiteit van ouderen

Seksualiteit van ouderen
Een multidisciplinaire benadering

Aagje Swinnen (red.)

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van Stichting Edmond Hustinx

Ontwerp omslag: Jo Frenken

Ontwerp binnenwerk: Sanne Beeren

Eindredactie: Petra Van der Jeught

ISBN 978 90 8964 182 3

e-ISBN 978 90 4851 161 7

NUR 748

© Aagje Swinnen / Amsterdam University Press, Amsterdam 2011

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Als daar muziek voor is, wil ik het horen:
ik wil muziek voor oude mensen, die nog krachtig zijn,
en omgeploegd met lange, diepe voren
en ongelovig. Die de wellust en de pijn
nog kennen. Die bezaten en verloren.
En als er wijsheid is, die geen vermoeidheid is,
en helderheid, die geen versterving is,
wil ik die zien, wil ik die horen.
En anders wil ik zot en troebel zijn.

M. Vasalis, *Vergezichten en gezichten*, 1954

Inhoud

Seksualiteit van ouderen: Een stand van zaken

Aagje Swinnen

11

DEEL 1

HULPVERLENING EN DE SEKSUALITEIT VAN OUDEREN

HOOFDSTUK 1

Seksualiteit van ouderen: Enkele casussen en de implicaties
voor de kennis- en attitudevorming bij hulpverleners

Jacques van Lankveld

33

HOOFDSTUK 2

Langdurige liefde en de lust:

De seksualiteit van ouderen in of na een meerjarige relatie

Albert Neeleman

54

HOOFDSTUK 3

Thuisvervangende milieus voor ouderen
en de aandacht voor seksualiteit

Sandra M.G. Zwakhalen

83

HOOFDSTUK 4

De zin en onzin van verzorgingshuizen
voor roze vijftigplussers

Manon Linschoten en Richard den Heijer

101

DEEL 2
EEN MEDISCHE BENADERING
VAN DE SEKSUALITEIT VAN OUDEREN

HOOFDSTUK 5

Seksualiteit van vrouwen na de overgang of menopauze

Lenka Galajdova, Herman Depypere en Marleen Temmerman

113

HOOFDSTUK 6

Feit en fictie van seksualiteit
en het verouderende mannenlichaam

Bo Coolsaet

139

HOOFDSTUK 7

Invloed van ziekte en medicatie op seksualiteit van ouderen

Woet Gianotten

159

DEEL 3
EEN CULTURELE BENADERING
VAN DE SEKSUALITEIT VAN OUDEREN

HOOFDSTUK 8

Vrijen en innigheid: Een filosofisch perspectief

Ann Van Sevenant

193

HOOFDSTUK 9

Liefde vitaliseert: De ervaringen van tien verliefde ouderen

Anna Wolters

205

HOOFDSTUK 10

In jou

Wanda Reisel

229

DEEL 4

BEELDVORMING VAN

DE SEKSUALITEIT VAN OUDEREN

HOOFDSTUK 11

Beeldvorming van de seksualiteit van ouderen in de reclame

Corine Van Hellemont

239

HOOFDSTUK 12

De esthetiek en erotiek van ouderdom

in de beeldcultuur ontrafeld

Daniëlle Bruggeman en Anneke Smelik

267

HOOFDSTUK 13

Seksualiteit en de crisis van het mannelijke subject
op leeftijd in *Een tweede jeugd*

Aagje Swinnen

291

HOOFDSTUK 14

Liefde, seksualiteit en creativiteit bij M. Vasalis

Maaïke Meijer

314

DE AUTEURS

345

SEKSUALITEIT VAN OUDEREN: EEN STAND VAN ZAKEN

Aagje Swinnen

Enkele jaren geleden wist de eerste romantische komedie met senioren in de hoofdrol, *Something's Gotta Give* (2003) van Nancy Meyers, een groot publiek naar de Vlaamse en Nederlandse bioscopen te lokken. In de openingssequentie van de film krijgt de drieënzestigjarige Harry Sanborn, gespeeld door de altijd gevatte Jack Nicholson, een hartaanval tijdens het seksuele voorspel met zijn meer dan dertig jaar jongere vriendin Marin. Harry, een onverbeterlijke womanizer voor wie mannelijkheid en seksuele prestatie synoniem lijken, krijgt daarna van zijn arts het advies zijn seksleven pas opnieuw op te starten wanneer hij probleemloos een trap kan beklimmen. Niet Marin is de persoon die hem daarbij zal begeleiden, maar wel haar moeder Erica Barry, een glansrol van Diana Keaton als succesvolle maar eenzame schrijfster. Harry en Erica, twee tegenpolen, zijn tot elkaars gezelschap gedwongen in haar strandhuis in de Hamptons. Hij mag omwille van zijn wankelende gezondheid niet terug naar New York City reizen en verstoort zo de rust die zij zocht om een nieuw toneelstuk te schrijven. En zoals dat gaat, zeker in romantische komedies, blijken de tegenpolen elkaar aan te trekken. De hartaanval van Harry fungeert als een soort vingerwijzing van 'hogerhand': Harry moet leren berusten in zijn gevorderde leeftijd en de matiging die daaruit voortkomt in de armen van een generatiegenoot in plaats van een piepjonge schoonheid. Wanneer hij en Erica uiteindelijk met elkaar in bed belanden, is die scène ronduit hilarisch. Hij knipt de rolkraag weg waarmee zij haar gerimpelde hals camoufleert. Zij staat erop om Harry's bloeddruk te meten zodra het liefdesspel onstuimig wordt. Niet de erotiek, maar de humor staat voorop.

Something's Gotta Give, die niet zonder navolging bleef in Hollywood (denk bijvoorbeeld aan *Last Chance Harvey* (2008) met Dustin Hoffman en Emma Thompson), vormt een treffend aanknopingspunt voor het thema ouderen en seksualiteit dat in dit boek centraal staat. De film illustreert dat het thema niet onder de hoed van één wetenschappelijke discipline te vangen

is, omdat het door verschillende aspecten wordt gekenmerkt. We onderscheiden er hier tenminste vier. Ten eerste strooit Harry's hartaanval, een ziektebeeld dat bij uitstek met ouderdom wordt geassocieerd, roet in zijn seksuele agenda. Het is zijn lichaam dat hem bewust doet worden van zijn kalenderleeftijd en de identificatie verstoort met jongeren, met wie hij zich als baas van een hiphop platenlabel zo graag omringt. De erectiepil die Harry neemt om juist de illusie van eeuwige jeugd in stand te houden, blijkt in de film gevaarlijk te zijn in combinatie met de medicijnen die hij neemt na zijn hartaanval. Ten tweede overstijgt de seksualiteit van Harry zijn individualiteit. Er zijn anderen bij betrokken die zijn angst delen om een nieuwe aanval te krijgen. Het is door toedoen van Erica dat Harry ervaart dat seks meer kan zijn dan coïtus alleen. Zo maakt hij voor het eerst kennis met de intimiteit van het samen slapen. Bij die verandering heeft de arts als professionele hulpverlener een informerende en bemiddelende rol. Ten derde is de verhaalstructuur van de film doordrongen van seksuele scripts die cultureel bepaald zijn en samenhangen met gender en leeftijd. Harry is het schoolvoorbeeld van de ouwe bok die wel een groen blaadje lust, terwijl Erica dan weer het stereotype incarneert van de verzuurde vrouw op leeftijd die door haar ex-echtgenoot werd ingeruild voor een jonger exemplaar. Dat beiden elkaar vinden, maakt van de film een romantisch sprookje. Ten vierde is de film geen afspiegeling van de werkelijkheid, maar een fictieve wereld in woord en beeld. Hij vormt met andere woorden een representatie van een werkelijkheid en die blijft niet zonder effect. De film brengt de nieuwe liefde van ouderen onder de aandacht bij het brede publiek. In zekere zin draagt hij ook bij tot de zichtbaarheid van het oudere lichaam in de beeldcultuur – de zevenenvijftigjarige filmster Keaton ging zelfs uit de kleren. Anderzijds heeft *Something's Gotta Give* ook een duidelijke moraal (Wearing). Harry moet zich met zijn ouderdom en sterfelijkheid verzoenen, wat de keuze voor een partner op leeftijd impliceert. Oud hoort bij oud en jong bij jong in deze film. De vier hier aangehaalde aspecten zijn de hoekstenen van dit boek. De seksualiteit van ouderen wordt benaderd vanuit de lichamelijke veranderingen door de tijd heen; vanuit de relatie tot de partner, al dan niet met de hulp van een professional die in een ideaal scenario het eventuele proces van aanpassing begeleidt; vanuit haar culturele bepaaldheid; en vanuit de beeldvorming of representatie.

Het afgelopen decennium zijn er in het Nederlandse taalgebied heel wat boeken verschenen over de seksualiteit van ouderen, die zowel inspelen op de vergrijzing van de samenleving als op de steeds permissievere houding ten

opzichte van seksualiteit. Enkele voorbeelden zijn: *Als liefde zoveel jaar kan duren* (Vansteenwegen), *'Mannen willen seks, vrouwen willen intimiteit'* (Messelis), *Open voor bloot* (De Cock), *Seks en intimiteit na je 50ste* (Demets), *Senioren op vrijersvoeten* (Van Rijsingen), *Sex on the rocks* (Van der Wouw), *Verkering na je zestigste* (De Wijn), en *Van ex naar next* (De Wit). Die publicaties – hoe divers ook van opzet – horen allemaal thuis in de categorie van de ‘zelfhulpboeken’ en hebben tot doel ouderen te informeren en hun seksuele interesse en beleving te ondersteunen. Enerzijds ligt de nadruk op de lichamelijke veranderingen die het ouder worden met zich meebrengt, en hun impact op de seksuele behoefte, praktijk en ervaring. Anderzijds wordt er veel aandacht besteed aan het psychische en fysieke welbevinden van ouderen in een relationeel kader. De grote verdienste van dergelijke boeken is dat ze de seksualiteit van ouderen voor het voetlicht brengen en uit de taboesfeer halen. Bovendien doen ze dat op een voor het brede publiek toegankelijke manier. Ze staan echter weinig stil bij de wijze waarop het denken over de seksualiteit van ouderen cultureel bepaald is en gepaard gaat met al dan niet geëxpliciteerde attitudes. Die attitudes kunnen variëren van appreciatie, onverschilligheid tot afkeer, en zijn vaak generatiegebonden. Ook aan de rol die representaties van de seksualiteit van ouderen in de diverse media spelen in de continuering van die attitudes, wordt voorbijgegaan. Die lacune wil dit boek aanvullen.

Een boek over de seksualiteit van ouderen noopt tot definities. Wat is seksualiteit en wie is oud? *Seksualiteit* wordt hier in de brede zin van het woord geïnterpreteerd: het gaat niet enkel om seksueel gedrag en seksuele functionaliteit, maar ook om zintuiglijke sensaties die losstaan van opwinding en orgasme, en emotionele intimiteit in de context van een partnerrelatie (Hillman 5). Toch viel de keuze op het woord *seksualiteit* en niet op het zachter klinkende *intimiteit* of, nog discreter, *late liefde en lust* voor de titel. We hebben ervoor gekozen om seksualiteit bij naam te noemen en niet in eufemismen te vervallen, omdat seksualiteit zelden expliciet met ouderen wordt geassocieerd (en wellicht geldt dit in grotere mate voor Vlaanderen dan Nederland, of het katholieke Zuiden versus het protestantse Noorden). De ouderen die om advies werd gevraagd bij de totstandkoming van het boek, namelijk in het kader van de themadag die plaatsvond op 10 december 2009 in Hasselt (BE), hadden overigens veel minder moeite met die directe benaming dan de (jongere) beleidsverantwoordelijken die het evenement financieel mogelijk maakten. De vraag wie *oud* is, valt moeilijker te beantwoorden. De auteurs van dit boek zijn er niet op uit om ouderdom met een chronologische leeftijd te verbinden en een specifiek getal vast te leggen. Als er al in

een bijdrage voor een getal wordt geopteerd, zoals zestigplus of vijftenzestigplus, wordt die keuze meestal ingegeven door de geraadpleegde bronnen (die zo'n grens reeds hanteerden) of door de consensus dat de pensioenleeftijd een keerpunt is in een mensenleven. De voorkeur gaat echter uit naar de idee dat je niet oud *bent*, maar oud wordt *gemaakt* (Gullette). De paradox die de huidige westerse samenleving kenmerkt, is dat mensen steeds jonger als oud worden beschouwd en hun tegelijkertijd wordt aangepreerd dat door de juiste levensstijl en lichaamsdiscipline (sport, dieet, vitamines, plastische chirurgie, enzovoort) de komst van de ouderdom kan worden uitgesteld (Katz). Sinds de opkomst van de jongerencultuur in de jaren zestig van de vorige eeuw maakt jeugd de norm uit. Ook seksualiteit wordt in de regel met jongere in plaats van oudere generaties verbonden, al blijkt daar nauwelijks wetenschappelijk bewijs voor te bestaan. Seksualiteit is voor het merendeel van de ouderen een wezenlijk onderdeel van hun bestaan. Daar zijn de auteurs van dit boek het zonder meer over eens. Seks of geen seks na zestig is dus níet de vraag. Wat ons wél heeft geïnspireerd tot het samenstellen van dit boek is de vraag of en hoe de seksualiteit van de mens verandert in de loop der jaren. De bijdragen van de bundel zijn ondergebracht in vier delen die in grote lijnen de hierboven beschreven aspecten van de seksualiteit van ouderen volgen.

Deel 1 van dit boek, getiteld "Hulpverlening en de seksualiteit van ouderen", bevat twee bijdragen die geschreven zijn vanuit het perspectief van de seksuologie. Die worden aangevuld met twee stukken over seksualiteit in thuisvervangende milieus voor ouderen. In de bijdragen komt het relationele aspect van seksualiteit nadrukkelijk naar voren.

Het hoofdstuk "Seksualiteit van ouderen: Enkele casussen en de implicaties voor de kennis- en attitudevorming bij hulpverleners" van Jacques van Lankveld heeft een inleidend karakter. Het opent met de beschrijving van de verschillende betekenissen van het begrip seksualiteit en de vaststelling dat wetenschappelijk onderzoek naar de seksualiteit van ouderen vrijwel uitsluitend is gericht op seksuele functionaliteit en seksueel gedrag. Daarom zal ook sensualiteit en emotionele intimiteit in de context van een romantische relatie onder de aandacht worden gebracht. Op basis van een overzicht van bestaand cijfermateriaal beargumenteert Van Lankveld dat de groep ouderen weliswaar door lichamelijke of externe omstandigheden gehinderd kan zijn in haar seksuele activiteit, maar leeftijd an sich de seksuele behoefte niet in de weg staat. Ook de waarde die men aan seks hecht, zou niet zo-

zeer samenhangen met *chronologische* leeftijd, als wel met het *leeftijdscohort* of de generatie waartoe men behoort (bijvoorbeeld of men voor of na de seksuele revolutie is opgegroeid). Daarnaast staat Van Lankveld stil bij de wisselwerking tussen de tevredenheid van de oudere met zijn of haar seksuele relatie en wat wordt samengevat onder de noemer kwaliteit van leven. Om een beter inzicht te krijgen in de manifestatie van seksualiteit als *biopsychosociaal* fenomeen, komen drie casussen aan bod uit de praktijk van de seksuoloog. Daaruit volgt dat seksuele problemen van ouderen steeds benaderd moeten worden vanuit de driedelige vraag naar lichamelijke oorzaken van seksuele disfunctionaliteit, de mogelijke samenhang tussen verminderde seksuele functionaliteit en relatieproblemen, en eventuele vooroordelen met betrekking tot de seksualiteit van ouderen die een negatieve impact kunnen hebben op de seksuele praktijk en beleving. Tot slot worden er richtlijnen geformuleerd om de hulpverlening te optimaliseren. In het bijzonder pleit Van Lankveld ervoor dat hulpverleners zich bewust worden van het feit dat het *seksuele script* of het geheel van voorschriften rond seksualiteit dat zij onbewust aanhangen, van invloed is op de beoordeling van een casus. Niet-gespecialiseerde hulpverleners gaan vaak voorbij aan de seksuele problemen van oudere cliënten of lachen ze al te gemakkelijk weg omdat ze impliciet van mening zijn dat ouderen hun seksuele interesse moeten matigen.

De tekst van Albert Neeleman, getiteld “Langdurige liefde en de lust: De seksualiteit van ouderen in of na een meerjarige relatie”, tracht de lacune die door Van Lankveld werd gesignaleerd verder aan te vullen door te focussen op de rol van seksualiteit in partnerrelaties. Meer ouderen dan ooit bereiken immers samen met hun partner de ouderdom of worden juist geconfronteerd met het verlies van een partner met wie ze een groot deel van hun leven hebben doorgebracht. Het merendeel van de seksuele activiteit in de groep ouderen doet zich dan ook voor binnen het langdurige huwelijk. Neeleman illustreert dat bestaand onderzoek aangeeft dat seksuele activiteit afneemt in langdurige partnerrelaties, vooral in de zogenaamde vierde levensfase of de groep van oudste ouderen. Niet alleen is seksualiteit afhankelijk van de fase waarin een relatie zich bevindt en het soort van verbintenis tussen de partners. Neeleman introduceert het begrip *seksuele levensloop* om ook de samenhang tussen veranderingen in de levensloop en de seksualiteit te duiden. Het pensioen en lege nest kunnen partners dichterbij elkaar brengen, maar ook van elkaar verwijderen. Wanneer een van de partners bovendien zorgafhankelijk wordt, verandert de onderlinge machtsverhouding drastisch. Het is niet vanzelfsprekend om van de rol van zorgverlener naar

de rol van minnaar of minnares om te schakelen en omgekeerd. In het algemeen geldt dat de relationele geschiedenis de invulling van de oude dag van een koppel meebepaalt. Seksuele problemen kunnen zich eerder hebben geïmanifeest of voor het eerst opduiken. Neeleman bevestigt echter dat de meerderheid van mensen in een langdurige partnerrelatie tevreden zijn over hun verhouding, inclusief het seksuele aspect. Tot een van de belangrijkste nuancerings van zijn hoofdstuk behoort de kanttekening dat seksuele inactiviteit en tevredenheid niet inherent tegenstrijdig zijn. Het is belangrijk om ervoor te waken geen nieuwe norm te ontwikkelen die voorschrijft dat *succesvol* ouder worden frequente seksuele activiteit veronderstelt in de zin van de geslachtsdaad. Er bestaat een grote diversiteit aan relatievormen en vormen van seksualiteit, ook bij ouderen.

Sandra Zwakhalen brengt in “Thuisvervangende milieus voor ouderen en de aandacht voor seksualiteit” de bestaande, maar beperkte kennis samen over de manier waarop rust- en verzorgingshuizen inspelen op de seksuele wensen van hun bewoners en de problemen waar zowel bewoners als hulpverleners mee worden geconfronteerd. De traditionele ouderenzorg werd taakgericht opgevat vanuit een medisch vertoog: voorop stond het efficiënt uitvoeren van de noodzakelijke zorgtaken. Vandaag maakt die traditionele ouderenzorg in Nederland en Vlaanderen geleidelijk plaats voor vraaggestuurde zorg, die de zelfbeschikking en autonomie van de oudere beter garandeert. In theorie zou binnen het nieuwe zorgmodel ernaar worden gestreefd dat de levensstijl van de oudere, inclusief zijn of haar seksualiteit, wordt gecontinueerd zodra hij of zij in een thuisvervangend milieu terecht komt. In de praktijk is het echter niet vanzelfsprekend dat de seksualiteit van de oudere daar optimaal wordt gehandhaafd. De seksuele emancipatie van de ouderenzorg is een proces van lange adem, zo stelt Zwakhalen, die vervolgens enkele knelpunten identificeert. Vele verpleeghuisbewoners kampen met een depressie ten gevolge van de wisseling van woonomgeving en confrontatie met de sterfelijkheid, wat – naast de bestaande lichamelijke kwalen – een negatief effect heeft op hun seksualiteit. Het gebrek aan privacy dat het gevolg is van de organisatie van zorg (bijvoorbeeld deuren die niet op slot kunnen, eenpersoonsbedden of nachtelijke controles), heeft een grote impact op het seksleven van de bewoner en diens al dan niet thuisblijvende partner. Aan de hand van een casus wordt geïllustreerd hoe ook de houding van het zorgpersoneel bepalend kan zijn voor het seksuele gedrag van ouderen. Hulpverleners nemen vaak een conservatieve attitude aan ten opzichte van de seksualiteit van ouderen en treden regulerend op. Zoals Van